

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

**Γράμματα II: Νεοελληνική Φιλολογία
(19ος και 20ός αιώνας)**

**ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
(19ος και 20ός αιώνας)**

ΠΑΤΡΑ 2008

Peter Mackridge

Ο Στρατής Τσίρκας και η έννοια της ιστορίας*

Τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν τη συγγραφή της τριλογίας του Τσίρκα είναι βεβαίως τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται μέσα σ' αυτήν, δηλαδή η κατάσταση στη Μέση Ανατολή από το 1942 έως το 1944 και συγκεκριμένα ο αντιφασιστικός αγώνας που διεξήγαγαν τα μέλη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων εκεί. Ο πρώτος σπόρος απ' τον οποίο ο Τσίρκας συνέλαβε τα μυθιστορήματά του ήταν η τελική αποτυχία αυτού του αγώνα που είχε ως κύριο στόχο του την εγκαθίδρυση μιας γνήσια αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης στην Ελλάδα μετά το τέλος της γερμανικής Κατοχής.

ΣΑΦΩΣ Ο ΤΣΙΡΚΑΣ ΑΠΕΒΛΕΠΕ ΣΤΟ Ν' ΑΠΟΔΕΙΞΕΙ ΟΤΙ ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΠΟΥ ΕΥΘΥΝΟΝΤΑΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΑΥΤΗ ΉΤΑΝ ΟΙ ΒΡΕΤΑΝΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΌΜΜΑ ΕΛΛΆΔΑΣ. ΣΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΠΡΟΤΟΥ ΠΕΘΆΝΕΙ, ΤΟ 1980, Ο ΤΣΙΡΚΑΣ ΕΪΠΕ ΠΩΣ ΉΘΕΛΕ ΝΑ ΓΡΆΨΕΙ ΚΆΤΙ ΤΟ ΟΠΟΪΟ ΘΑ ΔΙΚΑΪΩΝΕ ΤΟΝ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΙΚΌ ΑΓΩΝΆ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗ ΜΈΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΠΑΡΌΛΟ ΠΟΥ ΠΟΤΈ ΔΕΝ ΕΪΧΕ ΞΑΝΑΓΡΆΨΕΙ ΜΥΘΙΣΤΌΡΗΜΑ, ΚΑΤΈΛΗΞΕ ΣΤΗΝ ΑΠΌΦΑΣΗ ΝΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙ ΤΗ ΔΙΚΑΪΩΣΗ ΑΥΤΗ ΜΕ ΤΗ ΜΟΡΦΗ ΕΝΌΣ ΜΥΘΙΣΤΌΡΗΜΑΤΟΣ ΠΑΡΆ ΕΝΌΣ ΈΡΓΟΥ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΪΑΣ. «ΒΡΗΚΑ», ΕΞΉΓΗΣΕ, «ΌΤΙ ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΌΡΗΜΑ ΕΪΝΑΙ ΤΟ ΠΙΟ ΕΥΚΟΛΟ ΕΪΔΟΣ ΓΙΑ ΝΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕΙΣ ΤΙΣ ΕΝΤΥΠΏΣΕΙΣ ΠΟΥ ΘΈΛΕΙΣ, ΝΑ ΥΠΟΒΆΛΕΙΣ ΑΙΣΘΗΜΆΤΑ ΚΑΙ ΣΚΈΨΕΙΣ ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΔΕΣΜΕΥΕΣΑΙ ΌΤΙ ΘΑ ΠΡΈΠΕΙ ΝΑ ΤΟ ΑΠΟΔΕΪΞΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΆ». ΩΣΤΌΣΟ, ΙΣΧΥΡΙΣΤΗΚΕ, «ΔΕΝ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΘΗΚΑ ΑΠΌ ΤΗΝ ΑΛΉΘΕΙΑ ΚΑΘΌΛΟΥ, ΜΌΝΟ ΠΟΥ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΑ ΣΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΙΚΗ ΑΛΉΘΕΙΑ». ¹ Η «μυθιστορηματική αλήθεια» στην οποία αποσκοπούσε, αν και αντιδιαστέλλεται προς μια αντικειμενική ιστορική αλήθεια, υπήρξε μάλλον μια πιστή αφοσίωση στο ουσιαστικό «πνεύμα» των γεγονότων όπως ο ίδιος τα αντιλήφθηκε και τα ερμήνευσε. ²

* Ο Peter Mackridge είναι Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Peter Mackridge, «Ο Στρατής Τσίρκας και η έννοια της ιστορίας», περ. Αντί, τχ. 751 (30.11.2001) 37-41.

Ήδη οι Βρετανοί ήλεγχαν εμφανέστατα το μέλλον των Ελλήνων στη διάρκεια της Κατοχής και πολλοί Έλληνες ένωσαν πως οι Βρετανοί τους πρόδιδαν αρνούμενοι να τους επιτρέπουν οποιαδήποτε ανεξάρτητη πολιτική. Δύο γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα αμέσως μετά το τέλος της γερμανικής Κατοχής έκαναν τον Τσίρκα ακόμα πιο αποφασισμένο να γράψει μια δικαίωση του ελληνικού αντιφασιστικού αγώνα στη Μέση Ανατολή για να τον υπερασπιστεί τόσο από το ελληνικό Κομμουνιστικό Κόμμα όσο κι από τους Βρετανούς. Τα γεγονότα αυτά ήταν η καταστολή της λαϊκής εξέγερσης του Δεκέμβρη 1944 από τους Βρετανούς και η καταγγελία από το Γενικό Γραμματέα του ΚΚΕ Νίκο Ζαχαριάδη, τον Αύγουστο του 1945, εκείνων που είχαν οργανώσει τα κινήματα στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής το 1943 και 1944 ως όργανα των Βρετανών. Η τριλογία κορυφώνεται με την αποτυχία του κινήματος του ελληνικού ναυτικού τον Απρίλη του 1944, το οποίο αποσκοπούσε στο να εκδηλώσει τη συμπάραστασή του προς την «κυβέρνηση του βουνού» που πρόσφατα είχε συγκροτήσει στην Ελλάδα το υπό κομμουνιστική καθοδήγηση ΕΑΜ, παρά προς την υπό βρετανικό έλεγχο εξόριστη κυβέρνηση του Καΐρου. Σχετιζόμενη μ' αυτήν είναι και η αφήγηση των προσπαθειών που κατέβαλαν οι Έλληνες αντιφασίστες προκειμένου να πείσουν την εξόριστη κυβέρνηση να καταστεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας, περιλαμβάνοντας κι αντιπροσώπους των αντιστασιακών δυνάμεων.

Ο πρώτος τόμος της τριλογίας του Τσίρκα δεν ολοκληρώθηκε παρά μια δεκαπενταετία αργότερα, δηλαδή το 1960. Στο μεταξύ όμως κρίσιμα ιστορικά γεγονότα είχαν ήδη μεσολαβήσει. Πρώτον, οι υπό κομμουνιστική καθοδήγηση αντάρτες του ελληνικού εμφυλίου ηττήθηκαν οριστικά το 1949. Ύστερα, το 1952 έλαβε χώρα η εθνική επανάσταση στη γενέτειρα του Τσίρκα, Αίγυπτο. Το γεγονός αυτό είχε δύο αποφασιστικές επιπτώσεις όσον αφορά στον Τσίρκα. Πρώτον, η μετέπειτα εθνικοποίηση του Καναλιού του Σουέζ οδήγησε στον πόλεμο που κήρυξαν η Βρετανία, η Γαλλία και το Ισραήλ κατά της Αιγύπτου και στον οποίο οι Βρετανοί, για άλλη μια φορά, όπως και στην ελληνική περίπτωση, αρνούνταν να παραχωρήσουν την αρχή της αυτοδιάθεσης σ' έναν λαό του οποίου τα συμφέροντα διέφεραν απ' τα δικά τους. Δεύτερον, οι εθνικοποιήσεις των επιχειρήσεων στην Αίγυπτο το 1961 οδήγησαν σταδιακά στη μετανάστευση της πλειονότητας της ελληνικής παροικίας της οποίας υπήρξε μέλος (ο ίδιος έφυγε για την Αθήνα το 1963). Το πρώτο από τα

γεγονότα αυτά έκανε τον Τσίρκα να θέλει να δικαιώσει όχι μόνο τον αγώνα κατά του φασισμού, αλλά και τον αγώνα κατά του ιμπεριαλισμού, ενώ το δεύτερο τον οδήγησε στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου. Τον ίδιο χρόνο, το 1956, κομμουνιστές στον κόσμο όλο υπέστησαν το συγκλονισμό των καταγγελιών του Χρουτσώφ κατά του Στάλιν και της βάρβαρης κατάπνιξης της ουγγρικής εξέγερσης από τα σοβιετικά στρατεύματα. Τούτα τα γεγονότα σαφώς διευκόλυναν τον Τσίρκα να παρουσιάσει τη δική του κριτική κατά του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος μέσα στην τριλογία.

Αφότου δημοσίευσε τον πρώτο τόμο το 1960, τη *Λέσχη*, ο Τσίρκας υπέστη την δυσμενή κριτική του ΚΚΕ εξαιτίας της αρνητικής παρουσίασης ορισμένων χαρακτήρων κομμουνιστών μέσα στο μυθιστόρημα, καθώς και για τη διαφορούμενη στάση του ήρωά του απέναντι στο κόμμα, του Μάνου, που προτιμά την συντροφιά των βρετανών διανοουμένων από εκείνη των ελλήνων συντρόφων του. Τούτες οι επιθέσεις κορυφώθηκαν με τη διαγραφή του Τσίρκα από το ΚΚΕ Αιγύπτου τον Ιούλιο του 1961.³ Έτσι και οι Βρετανοί το 1956 και το ΚΚΕ το 1961 φαίνονταν να παραμένουν οι δύο εχθροί της εθνικής κι ατομικής αυτοδιάθεσης τους οποίους ο Τσίρκας ήδη μάχονταν για χρόνια. Ο Μίλτος Πεχλιβάνος πρόσφατα παρουσίασε στοιχεία από την αλληλογραφία και τα ημερολόγια του Τσίρκα που υποδηλώνουν ότι το τελευταίο από τα δύο αυτά γεγονότα μπορεί να τον οδήγησε στη σύλληψη της αφηγηματικής του παραγωγής ως τριλογίας συνδεδεμένης από κοινούς χαρακτήρες, ενιαίο ιστορικό πλαίσιο και κοινές ιδεολογικές ανησυχίες, παρά ως χωριστά μυθιστορήματα.⁴ Εδώ παρατηρούμε ένα σύνθετο φαινόμενο όπου ένα έργο λογοτεχνίας το οποίο μεταφέρει κι ερμηνεύει ιστορικά γεγονότα επιδρά πάνω σε πραγματικά γεγονότα (π.χ. τη διαγραφή του Τσίρκα από το Κόμμα), κι ύστερα τα πραγματικά αυτά γεγονότα με τη σειρά τους επηρεάζουν την εξέλιξη του λογοτεχνικού έργου. Ο Τσίρκας το καθιστά άλλωστε σαφές στην «ειδοποίηση» με την οποία προλογίζει τον δεύτερο τόμο της τριλογίας του, την *Αριάγνη*, ότι ο αρχικός του καλλιτεχνικός σκοπός κατά τη συγγραφή της τριλογίας χρειαζόταν ν' αναθεωρηθεί υπό το φως των περιστατικών που τον περιέβαλλαν. Όσο για τον τρίτο τόμο, τη *Νυχτερίδα*, είναι ακριβώς η παρακμή της ελληνικής παροικίας στον τόπο όπου γεννήθηκε κι αναθράφηκε που δικαιολογεί το λεπτομερές υλικό σχετικά με την ιστορία της ελληνικής παροικίας στην Αί-

γυπτο. Εκεί το παλαιότερο γεγονός στο οποίο αναφέρεται διεξοδικά είναι, χαρακτηριστικά, η εξέγερση του Οράμπι Πασά το 1882 (πρόδρομος της αιγυπτιακής εθνικής επανάστασης του 1952) και η οποία, όπως και οι φιλοδοξίες των Ελλήνων το 1944, κατεστάλη από τους Βρετανούς.

Η «φιλοσοφία της ιστορίας» του Τσίρκα –τουλάχιστον κατά την εποχή που δημοσίευε τη *Νυχτερίδα*, το 1965– περιέχεται ίσως στο απόσπασμα της επιστολής του Ένγκελς που αποτελεί το πρώτο μόντο για το μυθιστόρημα αυτό:

«Η Ιστορία πλάθει τον εαυτό της με τέτοιο τρόπο ώστε το τελικό αποτέλεσμα ξεπηδάει πάντα μέσα από συγκρούσεις πολλών ατομικών θελήσεων, που κάθε μια τους πάλι έγινε ό,τι είναι χάρη σε πάμπολλες ειδικές συνθήκες ζωής. Έτσι είναι αμέτρητες οι διασταυρούμενες ενέργειες και άπειρη η σειρά των παραλληλόγραμμων δυνάμεων μέσα από τις οποίες ξεπηδάει μια συνισταμένη – το ιστορικό γεγονός. Αλλά κι αυτό το ίδιο μπορεί πάλι να θεωρηθεί προϊόν μιας δύναμης που κοιταγμένη στο σύνολό της, εργάζεται ασύνειδα και δίχως βούληση. Γιατί εκείνο που θέλει το κάθε άτομο εμποδίζεται από καθένα απ' όλα τα άλλα, και ό,τι προκύπτει είναι κάτι που δεν το θέλησε κανείς».⁵

Στο απόσπασμα αυτό ο Ένγκελς αντιτίθεται με σαφήνεια στην παραδοσιακή συντηρητική άποψη πως η ιστορία κατασκευάζεται από τους μεγάλους άνδρες, όπως οι βασιλείς κι οι στρατηγοί, που επιβάλλουν τη θέλησή τους πάνω στον κόσμο. Παράλληλα όμως η άποψη του Ένγκελς για το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας ως ένα χαώδες συνονθύλευμα απέχει πολύ από την εκχυδαϊσμένη μαρξιστική άποψη πως υφίστανται αλληλένδετες, αλλά ουσιαστικά προοδευτικές, ιστορικές δυνάμεις που είναι δυνατό να αναλύσει κάποιος με σαφήνεια και με τις οποίες μπορεί να συμμαχήσει – κι όσοι δεν το πράττουν είναι καταδικασμένοι στην αποτυχία. Η άποψη του Ένγκελς είναι εντυπωσιακά παρόμοια μ' εκείνη της θεωρίας του χάους, σύμφωνα με την οποία η συμπεριφορά ενός συστήματος κυβερνάται μεν από ντετερμινιστικούς κανόνες, οι οποίοι ωστόσο είναι τόσο απρόβλεπτοι ώστε να εμφανίζονται τυχαίοι. Όπως υπαινίσσεται ο Πεχλιβάνος, τούτο το απόσπασμα από τον Ένγκελς μπορεί να συνδεθεί με τη φράση του Χένρυ Τζέιμς που ο Τσίρκας χρησιμοποίησε στον πρόλογο των ημερολογιακών σημειώσεων με τις

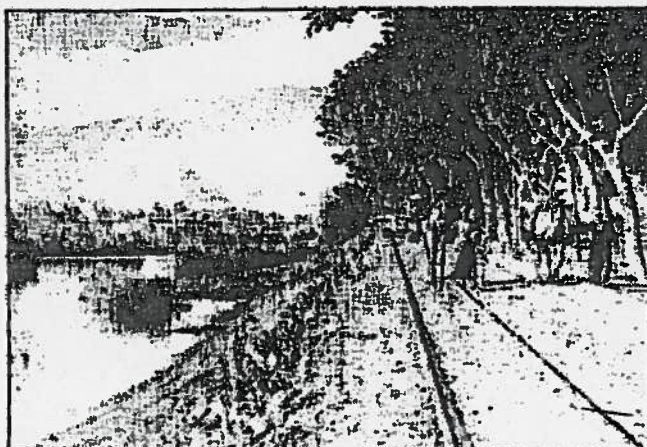
οποίες κατέγραψε το σχεδιασμό και τη συγγραφή της τριλογίας του, «το βαθύ πηγάδι της ασύνειδης διεργασίας του μυαλού»⁶: σύμφωνα μ' αυτήν την ανθρωπιστική (ίσως κι ανθρωπομορφική) οπτική των ενδεχομένων της τέχνης και της ιστορίας, ακριβώς όπως η συγγραφή ενός λογοτεχνικού έργου είναι προϊόν αμέτρητων επιδράσεων, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων ασύνειδων που δεν μπορούν ποτέ να ανακαλυφθούν, έτσι και η ιστορία διαθέτει το δικό της ασυνείδητο που επιδρά πάνω στα γεγονότα με τρόπους που δε μας είναι δυνατό ποτέ να συνειδητοποιήσουμε ολοκληρωτικά.

Ο Τσίρκας βεβαίως ήταν επηρεασμένος από το γεγονός ότι οι μαρξιστές, που όφειλαν να γνωρίζουν πώς να εκμεταλλεύονται τις δυνάμεις της ιστορίας για τους δικούς τους στόχους, ήταν οι ίδιοι αυτοί ακριβώς που απέτυχαν στον αγώνα για τον έλεγχο της Ελλάδας στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά απ' αυτόν. Τα μαθήματα που ιδιαίτερα ο Μάνος πιστεύει πως αποκομίζει μέσα απ' την εμπειρία του κοντά στα μέρη όπου διαμορφώνεται η ιστορία, είναι άκρως διδακτικά από την άποψη αυτή. Ένα δίδαγμα είναι ότι οι Έλληνες και οι άλλοι λαοί ποτέ δεν αποκτούν τους αριστερούς ηγέτες που τους αξίζουν: Μέσα από τις συνδιαλλαγές του με το Ανθρωπάκι, ανώτερό του στην κομμουνιστική οργάνωση, αλλά και με τον γάλλο κομμουνιστή ηγέτη, τον Ριγκώ της Αριάγνης,⁷ ο Μάνος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όσο χαμηλότερα βρίσκεται στην κομματική ιεραρχία κανείς, τόσο περισσότερο ασύδοτος γίνεται. Είναι σαν να συνωμοτούν οι άνθρωποι αυτοί ενάντια στα συμφέροντα της βάσεως των μελών του κόμματος. Μία από τις κυρίες ενστάσεις του Μάνου για την κομματική ηγεσία (και τούτο αντικατοπτρίζεται στο προηγούμενο απόσπασμα του Ένγκελς το οποίο παρέθεσα παραπάνω) είναι ότι η κομματική γραμμή τείνει προς την ακαμψία, επειδή στηρίζεται πάνω σε αφηρημένες γενικές αρχές (εκείνο που με στόμφο αναφέρει το Ανθρωπάκι ως «την αδυσώπητη νομοτέλεια, τα σιδερένια γόνατα της ιστορίας»)⁸ δίχως να προβλέπει τα ενδεχόμενα (εκείνα που ο Μάνος αποκαλεί «απρόοπτα» και «ιδιομορφίες»)⁹ και τα οποία αποτελούν αναπόφευκτο συντελεστή κάθε ανθρώπινης συμπεριφοράς και συνεπώς των γεγονότων της ιστορίας.

Η τριλογία του Τσίρκα περιέχει αρκετά από εκείνα που η γαλλίδα μελετήτρια Ντανιέλ Μπλο, ακολουθώντας τον Ζενέτ, αποκαλεί «εναύσματα» ή

«ασήμαντους σπόρους»,¹⁰ όπου μετέπειτα εξελίξεις της πλοκής προδιαγράφονται σε φαινομενικά ασήμαντες φράσεις (που κάποιιοι χαρακτήρες εκστομίζουν ή, αλλιώς, ανακαλούν στη σκέψη τους) και των οποίων η πλήρης σημασία δε μπορεί να εκτιμηθεί από τον αναγνώστη παρά αφότου λάβουν χώρα οι μετέπειτα εξελίξεις – και τότε ίσως μόνο σε δεύτερη ανάγνωση. Αν και η τεχνική αυτή είναι χαρακτηριστική στο περίτεχνα δομημένο μοντερνιστικό μυθιστόρημα, σε έντονα ιστορικά μυθιστορήματα, η χρήση μιας τεχνικής που παρουσιάζει το μέλλον να υφίσταται σε εμβρυακή κατάσταση μέσα σε κάποιο ανύποπτο παρελθόν, σχετίζεται φανερά με την άποψη του Τσίρκα για την ιστορία, σύμφωνα με την οποία είναι αδύνατο να διακρίνουμε όλους τους περίπλοκους συντελεστές που προκαλούν τα γεγονότα της ιστορίας ενόσω ζούμε μέσα στα γεγονότα αυτά. Και πάλι, η άποψη αυτή είναι παραπλήσια εκείνης του Καβάφη που τονίζει τη σπουδαιότητα της αναδρομής, τη σημασία δηλαδή της ανάγνωσης της ιστορίας εκ των υστέρων με στόχο την κατανόηση των περίπλοκων δομών της αιτίας και του αιτιατού.

Όπως και ο Γιώργος Σεφέρης, του οποίου το έργο υπήρξε μια άλλη καθοριστική πηγή επίδρασης πάνω στον Τσίρκα, ο Καϊρινός μυθιστοριογράφος κατευθύνει τον προβληματισμό του γύρω από την αιτιοκρατία της ιστορίας προς τα αίτια και τις συνέπειες του πολέμου. Όπως και ο Σεφέρης, ο Τσίρκας δείχνει έντονο ενδιαφέρον για τις ηθικές (σε αντίθεση με τις πολιτικές και ιδεολογικές) πτυχές αυτών των αιτιών και συνεπειών. Στη *Λέσχη* ο μελλοντικός εραστής της Έμμης, ο αμερικανός αξιωματικός των μυστικών υπηρεσιών Μπένυ Κούρτμεγερ τη ρωτά: «Και γιατί νομίζετε πως γίνονται οι πόλεμοι;»,¹¹ ερώτηση με την οποία φαίνεται να υπονοεί ότι αυτός και οι συνάδελφοί του σκηνοθέτησαν τη μεταφορά του συζύγου της Έμμης από το Κάιρο στα Ιεροσόλυμα μόνο και μόνο για να δοθεί στον Μπένυ η ευκαιρία να κοιμηθεί μαζί της. Η Έμμη απαντά εμμέσως σε τούτη τη ρητορική ερώτηση παρατηρώντας στο σύζυγό της τα εξής: «Μα τι θαρρείς, επειδή γίνεται πόλεμος, οι άντρες πάψανε να έχουν ορμές; Ίσα-ίσα μερικοί πιστεύουν πως οι πόλεμοι γίνονται για να ικανοποιήσουν τις απωθημένες επιθυμίες τους». ¹² Η γνώση αυτή δεν αποτρέπει όμως την ίδια την Έμμη απ' το να καταντήσει ένας σεφερικός «άνθρωπος-πραμάτεια», αφού λίγο αργότερα ο Αδάμ ετοιμάζεται να την πουλήσει στον έλληνα λοχαγό Γιασεμή με αντάλλαγμα προϊόντα της μαύρης αγοράς.¹³

Στις ράγες της Λεωφόρου των Πυραμίδων.

Έχουμε τώρα μεταφερθεί από τα αίτια των πολέμων στις ηθικές συνέπειές τους πάνω στα άτομα και στις σχέσεις τους. Για τον Τσίρκα αυτές έχουν το ίδιο ενδιαφέρον με τις πολιτικές συνέπειες του πολέμου πάνω στα έθνη, στις κοινότητες και στις ομάδες ενδιαφέροντος. Βεβαίως ο Τσίρκας δεν παρουσιάζει μονάχα μία από τις καθαρά υλικές επιπτώσεις του πολέμου, πρωτίστως τον ξεριζωμό των ανθρώπων απ' τον τόπο τους: δίχως τον πόλεμο οι περισσότεροι από τους Έλληνες, βρετανούς, αυστριακούς, γάλλους και λοιπούς του χαρακτήρες δε θα βρίσκονταν μαζί στα Ιεροσόλυμα, στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια. Ο Τσίρκας κυρίως υιοθετεί μια άποψη παραπλήσια μ' εκείνη του Σεφέρη στο ποίημα του 1944 «Τελευταίος σταθμός», ήτοι ότι ο πόλεμος επιφέρει τη καταβάρθρωση των ηθικών αξιών και τη διαφθορά της ανθρώπινης συμπεριφοράς διότι αίρει τις νομικές και ηθικές κυρώσεις που σε συνθήκες κοινωνικής σταθερότητας αποτρέπουν τους κακόβουλους ανθρώπους απ' την πραγμάτωση των επιθυμιών τους εις βάρος των αδύνατων κι ανυπεράσπιστων. Δεν είναι άλλωστε συμπτωματικό ότι ο Τσίρκας χρησιμοποιεί ένα απόσπασμα από το ποίημα του Σεφέρη ως δεύτερο μότο στη *Νυχτερίδα*, αφού ο μυθιστοριογράφος παρέχει πλήθος πρακτικών παραδειγμάτων που επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις του Σεφέρη σχετικά με τις ηθικές αιτίες και συνέπειες του πολέμου, τις οποίες συνδέει με την απληστία, τον εγωισμό και την ανευθυνότητα:

Εύκολα τρίβεται ο άνθρωπος μες στους πολέμους
ο άνθρωπος είναι μαλακός, ένα δεμάτι χόρτο
χειλία και δάχτυλα που λαχταρούν ένα άσπρο στήθος
μάτια που μισοκλείνουν στο λαμπύρισμα της μέρας
και πόδια που θα τρέχανε, κι ας είναι τόσο κουρασμένα
στο παραμικρό σφύριγμα του κέρδους.
Ο άνθρωπος είναι μαλακός και διψασμένος σαν το χόρτο,
άπληστος σαν το χόρτο, ρίζες τα νεύρα του κι απλώνουν
σαν έρθει ο θέρους
προτιμά να σφυρίζει το δρεπάνι στ' άλλο χωράφι...

Κάιρο, οδός Adli Passa.

Για τον Τσίρκα, όπως και για το Σεφέρη, ο πόλεμος παρέχει την ευκαιρία στην ανθρώπινη κακοβουλία να διογκώνεται παίρνοντας τερατώδεις κι ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Στη Λέσχη η Ιερουσαλήμ παρουσιάζεται ως μικρόκοσμος. Τούτη η κατά τα φαινόμενα «ακυβέρνητη» πολιτεία των Γεροσολύμων κυβερνάται κατά βάθος από «χίλιες μυστικές εξουσίες»: ²⁴ οι ισχυροί ελέγ-

χουν τους αδυνάτους σαν ανδρείκελα κι ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη της Λέσχης Μιραντόρ –και άλλοι– ελέγχουν την προσωπική (σεξουαλική) ζωή ορισμένων απ' τους χαρακτήρες για χάρη της εξουσίας, της απληστίας και της ηδονής είναι συμβολικός του τρόπου με τον οποίο οι πολιτικές δυνάμεις χειραγωγούν και μυστικά εκμεταλλεύονται τις μοίρες των ανθρώπων κι ολόκληρων λαών που αγνοούν πως βρίσκονται υπό έλεγχο. Όπως η Τζίνα Πολίτη παρατήρησε πρόσφατα σε σχέση με την τριλογία του Τσίρκα, ακόμα και η σωματική επιθυμία εντάσσεται σ' ένα πολιτικό σύστημα.¹⁵ Έτσι οι μηχανοραφίες της Λέσχης στο ομώνυμο μυθιστόρημα μας προετοιμάζουν για την ανάγνωση των ραδιουργιών των Βρετανών στους επόμενους δύο τόμους της τριλογίας.

Ήδη προτού δημοσιευτεί η τριλογία ο Τσίρκας είχε αναδειχτεί σε αξιοσημείωτο ιστορικό μέσα από το βιβλίο του *Ο Καβάφης και η εποχή του* που εκδόθηκε το 1958, στα εικοσιπεντάχρονα από το θάνατο του Αλεξανδρινού ποιητή. Εκτός από μελέτη του Καβάφη ως πολιτικού ποιητή (ακριβώς όπως κι ο Τσίρκας ήταν ένας πολιτικός μυθιστοριογράφος), το βιβλίο του Τσίρκα είναι μια ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας. Λόγω της ιστορικής του έρευνας ο Τσίρκας μπόρεσε στη *Νυχτερίδα* να παρουσιάσει τον ξάδελφο του Μάνου στην Αλεξάνδρεια, τον Παράσχο, ν' ανακαλεί το ιστορικό παρελθόν της ελληνικής παροικίας. Επιπλέον υπάρχουν πολλές αναφορές στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου στο διάστημα όπου διαδραματίζονται τα κύρια γεγονότα της τριλογίας.

Η Αλεξάνδρεια του δεκάτου ενάτου αιώνα, όπως κι η Σμύρνη, υπήρξε μια ευρωπαϊκή αποικία στα Μεσογειακά παράλια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρά το γεγονός ότι οι πολιτείες αυτές υπήρξαν δημιουργήματα της ελληνικής αρχαιότητας, οι σύγχρονοι Έλληνες που τις κατοίκησαν ήταν συγκριτικά νεόφερτοι, αν και πολλοί απ' αυτούς αρνιούνταν να παραδεχτούν πως είχαν την ιδιότητα του αποίκου. Οι Έλληνες των εργαζομένων τάξεων που άφησαν τα φτωχόσπιτά τους και μετανάστευσαν στην Αλεξάνδρεια και τη Σμύρνη αναζητώντας μια καλύτερη ζωή, έπεσαν θύματα της ίδιας συμπεριφοράς που ασκούσαν οι ισχυροί Έλληνες κι οι άλλοι Ευρωπαίοι των πόλεων αυτών απέναντι στην πλειοψηφία του ντόπιου πληθυσμού τους (των Αιγυπτίων και των Τούρκων αντίστοιχα). Η Αίγυπτος ήταν κατά βάθος διπλά

αποικιοκρατούμενη: τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επισήμως μέχρι το 1914, την κυβερνούσε μια δυναστεία αλβανικής καταγωγής από το 1805 και μετά, ενώ συνάμα πέρασε κάτω από την οικονομική και πολιτική κυριαρχία της Βρετανίας από το 1883 μέχρι και την επαύριο της εθνικής επανάστασης του 1952, τον Ιούνιο του 1954.

Οι «καλοί» Έλληνες της τριλογίας, όπως η Αριάγνη (στο ομώνυμο μυθιστόρημα) κι ο Αντουάνος (στη *Νυχτερίδα*), συνειδητοποιούν ότι οι μέρες των Ελλήνων της Αιγύπτου θα είναι μετρημένες εάν δεν πάρουν την απόφαση να συνεργαστούν με τους Αιγυπτίους παρά με τους Ευρωπαίους. Η Αριάγνη αναπολεί πώς φρόντιζε τον λαβωμένο Γιούνες αφότου τον πυροβόλησαν οι Βρετανοί κατά τον εθνικό ξεσηκωμό του 1919.¹⁶ Αντίθετα ο άνδρας της Αριάγνης, ο σατράπης Διονύσης, εξιστορεί στον Μάνο με καμάρι πώς οργάνωσε τον ίδιο εκείνο χρόνο την απεργία στην οποία τραυματίστηκε: πώς η απεργία πραγματοποιήθηκε από Έλληνες κι Ιταλούς εργάτες ενάντια στη χρήση των φτηνών αιγυπτιακών εργατικών χεριών, με αποτέλεσμα οι αιγύπτιοι εργαζόμενοι να καταντήσουν υπηρέτες των ευρωπαίων εργαζομένων.¹⁷ Αυτή η συζήτηση ακολουθείται αμέσως από ένα απόσπασμα στο οποίο η Αριάγνη εκφράζει το φόβο της πως η αδιαφορία των Ελλήνων για τους Αιγυπτίους θα οδηγήσει στην τελική τους αποβολή απ' τη χώρα. (Πράγματι, η Αριάγνη και η οικογένειά της καταλήγουν να ζουν στη Θεσσαλονίκη την εποχή του επιλόγου της *Νυχτερίδας*).¹⁸ Στη *Νυχτερίδα* υπάρχει μια σκηνή όπου ο Παράσχος θυμάται το θείο της μητέρας του Αντουάνο να αφηγείται πώς ο Οράμπι Πασάς, ο ηγέτης της αποτυχημένης εθνικής επανάστασης των Αιγυπτίων του 1882, του είχε πει: «Μουσαφιρέοι είσαστε. Ο λαός αυτός ξύπνησε και γυρεύει να γίνει αφέντης στο σπίτι του. Μην τους εμπιστεύεστε μωρέ τους Εγγλέζους που σας κάνουν τον προστάτη. [...] Όταν δε θά 'χουν την ανάγκη σας θα σας περάσουν τη θελιά, θα σας πουλήσουνε. [...] Εμείς μια φορά σας αγαπάμε, σας θέλουμε. Αλλά μουσαφιρέους, όχι αφεντικά».¹⁹ Η αιγυπτιακή επανάσταση του 1882, που κατεστάλη ύστερα απ' το βομβαρδισμό της Αλεξάνδρειας απ' το Βρετανικό Βασιλικό Ναυτικό, χρησιμοποιείται από τον Τσίρκα ως προειδοποίηση για την κατοπινή συμπεριφορά των Βρετανών απέναντι στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1940.

Από την άλλη, στην τριλογία του ο Τσίρκας (όπως και ο Καβάφης) δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον για τα σύγχρονα αιγυπτιακά εθνικά θέματα, παρά τη συμπάθεια που δείχνει η Αριάγνη προς τον Γιούνες, τον Ναμπουλιόν, και τους άλλους Αιγυπτίους της Αριάγνης, και παρά την περίπτωση του Ρόμπερτ Ρίτσαρντς, που είχε διδάξει αγγλική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Καΐρου από το 1935, και του οποίου η συμπάθεια για τον Ναμπουλιόν και για τους φίλους του οδηγεί στο να κακοποιηθεί από βρετανούς στρατιώτες και κατόπιν να δολοφονηθεί από τους συμπατριώτες του που δεν του συγχωρούν το ότι «έγινε ντόπιος». Όπως παρατηρεί ο Λευτέρης Παπαλεοντίου, παρόλο που ο Τσίρκας παρουσιάζει γεγονότα και καταστάσεις από την οπτική ορισμένων ελλήνων, βρετανών και άλλων ευρωπαίων χαρακτήρων, κανένας από τους χαρακτήρες μέσω της συνείδησης των οποίων εστιάζονται τα γεγονότα κι οι καταστάσεις της τριλογίας, δεν είναι Αιγύπτιος.²⁰ Πράγματι, η τριλογία δεν περιέχει ούτε έναν αιγύπτιο χαρακτήρα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως διανοούμενος, η ως πολιτικά στρατευμένος. Όταν ο Τσίρκας επικεντρώνεται στην περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το ενδιαφέρον του για την ελληνική πολιτική σκηνή επισκιάζει το αιγυπτιακό πολιτικό σκηνικό της ίδιας εποχής.²¹

Θα ήθελα να κλείσω κάνοντας μια ακόμη σύνδεση ανάμεσα στη δημιουργία λογοτεχνίας και στις διεργασίες της ιστορίας. Το δεύτερο μύθο που τοποθετεί ο Τσίρκας στην αρχή της *Νυχτερίδας* αποτελείται από δύο στίχους από το ποίημα του Σεφέρη «Τελευταίος Σταθμός» το οποίο ανέφερα προηγουμένως:

Στα σκοτεινά

πηγαίνουμε, στα σκοτεινά προχωρούμε...

Οι ήρωες προχωρούν στα σκοτεινά.

Οι στίχοι του Σεφέρη, που αρχίζουν με τα λόγια ενός λαβωμένου ηρωικού Έλληνα στρατιώτη, του Μιχάλη, τον οποίο η σύζυγος του ποιητή είχε συναντήσει στη συσκοτισμένη Αθήνα κατά τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο του 1940-41, αφορούν εδώ όσους δρουν μέσα στην ιστορία με θετική ηθική, εκείνους που προσπαθούν να βρουν τον δρόμο τους μέσα στον ηθικό λαβύρινθο χωρίς καμιά βοήθεια από πυξίδες ή καθοδηγητές. Όμως τα λόγια του Μιχάλη²² απηχούν μια φράση του Αγίου Ιωάννη του Σταυρού για τον καλλιτέχνη που πο-

ρεύεται προς τη δημιουργία ψαχουλεύοντας και την οποία ο Σεφέρης παραθέτει σε ένα από τα δοκίμιά του: «Εκείνος που μαθαίνει τις πιο φίνες λεπτομέρειες μιας τέχνης προχωρεί στα σκοτεινά και όχι με την αρχική του γνώση, γιατί αν δεν την άφηγε πίσω του, ποτέ δε θα μπορούσε να ελευθερωθεί από αυτήν».²³ Σε τούτη την έξοχη σύμπτωση που εντόπισε ο Σεφέρης ανάμεσα στα λόγια ενός απλού Έλληνα στρατιώτη και σ' εκείνα ενός μυστικιστή ισπανού ποιητή του δεκάτου έκτου αιώνα, παρατηρούμε την ίδια σχέση που διακρίνει ο Τσίρκας ανάμεσα στις διεργασίες της ιστορίας και στη διαδικασία της λογοτεχνικής δημιουργίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περ. Διαβάζω, τχ. 29, Μάρτιος 1980, σ. 65.
2. Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, «Ακυβέρνητες Πολιτείες: Η ιστορία στο εργαστήρι του μυθιστοριογράφου», περ. *Η λέξη*, τχ. 136, Νοέμ.-Δεκ. 1996, σ. 733-43· ανατυπωμένο στον τόμο *Επιστημονικό συμπόσιο. Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία, 1945-1995*, Αθήνα 1997, σ. 307-25.
3. Άλλη μια επίθεση εξαπολύθηκε από τον κομμουνιστή κριτικό Μάρκο Αυγέρη σ' ένα άρθρο δημοσιευμένο το 1964 για τα δύο πρώτα μυθιστορήματα του Τσίρκα (επανατυπωμένη στο Χρύσα Προκοπάκη, *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες και η κριτική 1960-1966*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 79-91). Ο δογματικός και δασκαλίστικος τόνος της κριτικής του Αυγέρη δεν καταφέρνει να συγκαλύψει τον διανοητικά φτωχό, άδικο και ενίοτε αντιφατικό χαρακτήρα των επιχειρημάτων του.
4. Μ. Πεχλιβάνος, «Το ζωντανό αντηχείο των πρώτων αναγνωστών», *Ελευθεροτυπία*, «Βιβλιοθήκη», 8.12.2000, σ. 12-14.
5. *Η Νυχτερίδα*, σ. 9.
6. Στρ. Τσίρκας, *Τα ημερολόγια της τριλογίας «Ακυβέρνητες Πολιτείες»*, Κέδρος, Αθήνα 1973, σ. 7.
7. *Αριάγνη*, σ. 144.
8. *Η Νυχτερίδα*, σ. 287.
9. *Αριάγνη*, σ. 235.
10. Ντανιέλ Μπλο, *Χρονικές δομές στις «Ακυβέρνητες Πολιτείες» του Στρατή Τσίρκα*, Αθήνα 1981, σ. 60. Ο G. Genette χρησιμοποιεί τους όρους «amorces» και «germe insignifiant»: *Figures III*, Παρίσι 1972, σ. 112-113.
11. *Η Λέσχη*, σ. 56.

12. Η Λέσχη, σ. 89-90.
13. Η Λέσχη, σ. 228.
14. Η Λέσχη, σ. 67.
15. Τζίνα Πολίτη, «Το σώμα ως αποικία: πράξη και φαντασίωση στις Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και στο Αλεξανδρινό Κουαρτέτο του Ντάρρελλ», Αντί, τχ. 728, 29.12.2000, σ. 46.
16. Αριάγνη, σ. 56.
17. Αριάγνη, σ. 108-111.
18. Αριάγνη, σ. 111-15.
19. Η Νυχτερίδα, σ. 195-96.
20. Α. Παπαλεοντίου, «Αφηγηματικές τεχνικές στις Ακυβέρνητες Πολιτείες», Αντί, τχ. 728, 29.12.2000, σ. 49.
21. Άλλο ένα παράδειγμα έλλειψης ενδιαφέροντος για το ντόπιο αιγυπτιακό περιβάλλον είναι η απουσία επιθυμίας εκ μέρους οποιουδήποτε χαρακτήρα της τριλογίας να επισκεφτεί τις Πυραμίδες της Γκίζα, σημαντικός σταθμός για οποιονδήποτε βρετανό στρατιωτικό που υπηρετούσε στην περιοχή του Καΐρου κατά τη διάρκεια του πολέμου. Πρέπει να ειπωθεί ωστόσο ότι ο Μάνος κι οι σύντροφοί του είχαν πιο σπουδαία πράγματα να κάνουν από τον τουρισμό.
22. Βλ. την προέλευσή τους στις ημερολογιακές σημειώσεις της 11, 20 και 26 Φεβρουαρίου 1946 στο Γ. Σεφέρης, *Μέρες*, τομ. 4, Ίκαρος, Αθήνα 1986, σ. 23,28,30.
23. «Μονόλογος πάνω στην ποίηση» (γραμμένο τον Μάιο του 1939), στο Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τομ. Ι, Ίκαρος, Αθήνα 1974, σ. 154.